

Наталія Ясакова

<https://orcid.org/0000-0002-6810-8080>

МОВА ТОТАЛІТАРИЗМУ В ДЗЕРКАЛІ ОДНОГО ТЕКСТУ: СТАТТЯ АНДРІЯ ХВИЛІ «ВІД УХИЛУ – У ПРІРВУ»

Статтю Андрія Хвилі «Від ухилу – у прірву», в якій офіційно засуджено творчість Миколи Хвильового, проаналізовано як частину мовної практики радянського тоталітаризму. Описано лінгвістичні механізми, зокрема, особливості вживання ідеологічно маркованих лексем, займенникових одиниць, для насадження ідей, потрібних для зміцнення тоталітарного режиму.

Ключові слова: мова радянського тоталітаризму, тоталітарний дискурс, ідеологічно маркована лексика, Андрій Хвиля, Микола Хвильовий.

Вступ

У дослідженнях текстів, що репрезентують тоталітарний дискурс, у центрі уваги перебуває насамперед загальне, а не індивідуальне. Тому об'єктом лінгвістичного аналізу стають не окремі твори, а певні об'єднання текстів. Вивчення надтексту – сукупності висловлювань і текстів, що обмежена темпорально й локально, об'єднана за змістом і ситуативно, з характерною модальною установкою, позиціями адресанта й адресата, особливими критеріями нормального й аномального (Купина, 1995, с. 53) – дало змогу встановити важливі риси тоталітарної мови. Л. Масенко називає такі її особливості, як дихотомічний поділ світу, домінування оцінки над значенням, наявність ідеологем, квазіуточнювальних означень, евфемізмів, абревіатур і складноскорочених слів, лозунговість (Масенко, 2017, с. 19–42).

Яскрава авторська індивідуальність суперечить природі тоталітарного суспільства, що ґрунтується на одностайності думок, яка зумовлює змістову та стилістичну одноманітність створеного. Потреба у максимальному знебарвленні індивідуальності спричинила появу численних

текстів без авторства, що лише транслиують владну позицію. Це і передові статті в газетах, і критичні публікації проти ворогів режиму. Власне, й витворення особливої мови радянського тоталітаризму (новомови) ґрунтується на нівелюванні авторської ролі. Водночас слід враховувати, що найактивніше продукування однотипних текстів, зміст і стилістику яких читач знав наперед і сприймав як витвір державної машини, відбувалось у часи пізнього Радянського Союзу. У період становлення тоталітаризму, коли сталінське керівництво змінювало соціально-економічні та духовні основи суспільства, прикметною була поява текстів, авторами яких стали чиновники найвищого рангу, що виконували інквізиторські функції, зокрема очолювали цькування діячів культури й мистецтва. Саме особистість автора, рівень його владних повноважень забезпечували спосіб сприйняття тексту.

Теоретичне підґрунтя

Вирощена на ґрунті російської, радянська тоталітарна мова у різний спосіб захоплювала українськомовний простір: через переклади, редагування текстів, створення «ідеологічно правильних» словників тощо. Упродовж панування радянської системи з'явилися художні, публіцистичні та наукові твори українською мовою, що стали своєрідним виявом тоталітаризму. Як слушно зауважив Т. ван Дейк, влада, опосередковано чи прямо, і реалізується, і відтворюється в дискурсі і через дискурс, вона не може бути реальною і легітимною без комунікації (тексту і мовлення), оскільки потребує знань, переконань та ідеології, що її підтримують і відтворюють (ван Дейк, 2013, с. 87). Тоталітарний режим існував не лише завдяки насильницьким методам впливу, він використовував різноманітні інструменти контролю над суспільною свідомістю, проникаючи в усі сфери життя людини. Ідеологеми, нав'язані через мовну практику тоталітарної доби, і досі наявні у публічному просторі України, зокрема, й через те, що їх впроваджували і відтворювали не лише російською, а й українською мовою. Хоч прецедентними в радянському суспільстві були російськомовні тексти, вербалізація тоталітарного дискурсу українською була потрібна режимові для максимального контролю над суспільною свідомістю в Україні. Реалізація тоталітарного дискурсу українською, вочевидь, мала свою специфіку, а значний корпус творів, що його репрезентують, неоднорідний за змістом і відбиває часові видозміни тоталітаризму.

Важливі спостереження щодо мовного втілення панівних для радянського тоталітаризму дискурсів ошуканства і ненависті, зокрема й у сталінську добу, подано в праці Л. Масенко «Мова радянського тоталітаризму» (Масенко, 2017). Т. Коць окреслила ціннісні орієнтири, що панували в мові української преси 1930–1980-х рр. (Коць, 2019, с. 280–307). Прийоми ідеологічних викривлень у радянській лексикографічній практиці розглянуто в дослідженні І. Ренчки «Лексикон тоталітаризму» (Ренчка, 2018). Рудименти тоталітарної мови у підручниках періоду незалежності виявила О. Даниленко (Даниленко, 2014). Проте ми й досі не вивчили всіх аспектів мовного втілення тоталітарного дискурсу в Україні, не маємо цілісної картини тих трансформацій, що їх зазнала мовна картина світу українців унаслідок руйнівного впливу тоталітаризму.

Для розуміння джерел, сутності радянського тоталітаризму, способів і наслідків його проникнення в українське мовомислення важливим є аналіз текстів, що сприяли становленню влади більшовиків в Україні, зокрема, були інструментом публічного покарання незгодних. Деякі з цих текстів стали знаковими у руйнуванні української мови, літератури, науки. Вони, безумовно, потребують не лише оцінки, а й ґрунтовного вивчення з позицій сучасної лінгвістики. Такі тексти варто потрактовувати як особливі комунікативні події, що в умовах тоталітаризму мали надзвичайні, трагічні наслідки.

Мета цієї розвідки – аналіз статті Андрія Хвилі «Від ухилу – у прірву» як частини мовної практики радянського тоталітаризму.

Методи та матеріал дослідження

Факти, важливі для розуміння мовного втілення тоталітаризму в Україні, дає змогу встановити дискурсивний підхід. Керуючись положеннями Т. ван Дейка про способи зловживання владою за допомогою дискурсу та особливості репрезентації домінування в мові та комунікації (ван Дейк, 2013), встановлюємо ті мовні елементи досліджуваного тексту, що спрямовані на контролювання суспільної свідомості в інтересах тоталітарного режиму. Потрактування охоплює вербально-семіотичні, змістові та мотиваційно-прагматичні параметри. Для адекватної інтерпретації досліджуваного тексту, розуміння його соціального впливу враховуємо такі позамовні чинники, як соціальний статус автора, умови, за яких був створений і оприлюднений текст, зв'язок з іншими текстами.

Андрій Хвиля увійшов в історію України як той, хто активно сприяв утвердженню сталінського тоталітаризму, очолював кампанії проти української інтелігенції, зокрема С. Єфремова, М. Грушевського, О. Шумського, М. Хвильового, М. Скрипника і, зрештою, сам був розстріляний 1937 р. (Юренко, 2013). За висновками М. Виговського – дослідника діяльності радянської номенклатури в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., – А. Хвиля виконував функції владного політцензора і за кількістю праць, які мали виразну ідеологічну спрямованість, значно перевершив інших партійних функціонерів свого часу (Виговський, 2006, с. 25). На неабияку продуктивність А. Хвилі звертає увагу і Н. Годун: «Він встигав писати і видавати брошури з національного питання в Україні, брати участь у “дискусіях” стосовно перспектив розвитку літератури» (Годун, 2006, с. 156). Отже, А. Хвиля був одним із тих, хто активно формував і відтворював тоталітарний дискурс українською мовою.

Стаття «Від ухилу – у прірву» вийшла друком у лютневих номерах газети «Комуніст» 1928 р. і була присвячена критиці роману М. Хвильового «Вальдшнепи» та поглядів письменника на шляхи розвитку української літератури, висловлених у памфлеті «Україна чи Малоросія». Одним із чинників, що зумовили особливу гостроту «партійної критики», очевидно, була особиста образа на М. Хвильового, який дотепно висміяв у згаданому памфлеті А. Хвилю (Хвильовий, 1990, с. 589–593).

22 лютого 1928 р. М. Хвильовий написав листа до редакції, де визнав правильною оцінку А. Хвилі роману «Вальдшнепи» як контрреволюційного, «відаючи себе на милість своєї Компартії і її Центрального Комітету», і повідомив про знищення кінця роману (Хвильовий, 1990, с. 885–887). Це, однак, не змінило ставлення до письменника. Статтю А. Хвилі надруковано у вигляді брошури, що доводить офіційне визнання ідеологічної правильності тексту та його важливості для утвердження режиму, а також засвідчує максимальне поширення висловлених положень. Важливо, що хибність переконань М. Хвильового вже була артикульована на найвищому рівні (у листі Й. Сталіна і в тезах пленуму ЦК КП(б)У (Ковалів, 1990, с. 26, 29)), отже, статтю А. Хвилі сприймали як утілення волі вождя та інтерпретацію його ідей.

Окремою брошурою «Від ухилу – у прірву» знову з’явилася у США 1954 р. у зв’язку з дискусією про роль М. Хвильового в літературно-му процесі 1920-х рр. Ініціатори перевидання вважали, що зрозуміти, як сприймали письменника його «підсоветські сучасники», можна лише

ознайомившись із цим текстом, «написаним ворогом». Так визнано не лише потужність впливу статті на М. Хвильового та його сучасників, а і її здатність схарактеризувати добу тоталітаризму

Лексична репрезентація комуністичних ідеологем

Після першого ж коротенького речення, що називає об'єкт критики – частину роману Хвильового «Вальдшнепи», що побачила світ у 5-му числі «ВАПЛІТЕ», Андрій Хвиля дає загальну оцінку не так твору, як намірів, ідеологічних настанов його автора: *«Хвильовий виводить своїх героїв на літературний кін, щоб довести, що радянська Україна не радянська, що диктатура пролетаріату не диктатура пролетаріату, що національна політика це одна лише омана; що український народ виключно відсталий, безвольний люд, що йде переродження, що, нарешті, сама партія, то є організація лицемірів»* (с. 6)¹. Автор одразу закидає М. Хвильовому переступ ідеологічних догм, які в межах радянського тоталітарного мислення є непорушними, налаштовуючи читача на відповідний спосіб сприйняття наступного тексту статті та роману М. Хвильового. Саме ця «офіційна інтерпретація» нерідко була єдиним джерелом відомостей про зміст роману, а найістотнішим її інструментом була лексика, що забезпечувала «правильне» прочитання.

Важливість і характер ідеологічного підґрунтя статті засвідчують численні лексеми з ідеологічною конотацією. З огляду на особу автора, обставини створення та місце першого оприлюднення статті велика кількість лексики, що актуалізує комуністичні ідеї, не дивує. Вона оприявнює не так переконання автора, як офіційну ідеологію доби.

У статті 34 рази вжито лексеми *пролетаріат*, *пролетарський* часто в контексті романтизованого протистояння з ідеологічними ворогами, наприклад: *часи запеклої боротьби з ворогами пролетарської диктатури* (с. 6); *вона (Ганна) стояла на варті диктатури пролетаріату і в борні з ворогами не раз допомагала Карамазову* (с. 15); *Карамазов може впасти навколійки перед мільйонами пролетаріату і славити його героїчним шлях* (с. 22). Семантика цих одиниць трансформована, адже найчастіше вони стосуються не власне пролетаріату, а будь-яких проявів режиму. Останній іменовано *пролетарським суспільством*, що постало після *пролетарської революції*. Пролетаріат, що його ототожнено

¹ Тут і далі покликання на статтю А. Хвилі подано за виданням 1954 р.

з державою, постає як потужна, непереможна сила, якій постійно загрожує небезпека: *...внутрішні ворожі сили пролетаріату* (с. 16); *...Агтя від початку до кінця, як представник певних класових нашарувань, ворожих пролетаріатові – активна, войовнича* (с. 18); *пролетаріат дасть їм по руках, аж луна піде* (с. 24). Водночас, коли йдеться про національні держави, актуалізовано інше значення: пролетаріат – це вже частина суспільства, що потерпає від буржуазії, наприклад: *(буржуазія) фактично гнобила національний пролетаріат* (с. 23); *самовизначення буржуазії і уярмлення пролетаріату* (с. 23). Лексема *пролетаріат* вступає в синонімічні відношення з далекими за значенням, але ідеологічно пов'язаними одиницями: *Чому саме не пролетаріат, не тяжка індустрія, не партія поведе за собою нашу країну...* (с. 8). Пролетарське протиставлене буржуазному і українському як героїчне та горде прислужницькому: *«кваліфікація» ця перебила М. Хвильовому хребет пролетарського письменника і зробила його сьогодні джурою українського націоналізму* (с. 20). *Пролетарське розуміння означає правильне, офіційне розуміння, що не може мати жодних альтернатив: відродження нації не в пролетарському, а, безумовно, в буржуазному розумінні* (с. 9); *пролетарське розуміння революції* (с. 10). Навіть буття виявляється категоризованим на пролетарське (правильне) і непролетарське (вороже): *Непролетарське буття визначало свідомість М. Хвильового, коли він писав свою роботу з політичними збоченнями в національному питанні, непролетарське буття визначало його свідомість, коли він писав статтю «Україна чи Малоросія»* (с. 26).

Як бачимо, лексема *пролетарський* виявляє особливі сполучувальні можливості й абстрактність значення. Вона сприяє сплутуванню різних денотатів: частини суспільства, суспільства, країни, держави, її каральних органів і, зрештою, партії: *... справа, яку розгорнула молода героїчна пролетарська кляса та її авангард, компартія* (с. 10); *...боротись з компартією, з пролетаріатом* (с. 13); *інтернаціональну суть культури кожної нації забезпечить пролетаріат, його керівник – комуністична партія* (с. 24). Насичення тексту лексемами *пролетаріат, пролетарський* з різною семантикою зневиразнює поняттєві відмінності між словами, яких вони стосуються, адже пролетарським може виявитися будь-що. Виникає відома тавтологічність радянської тоталітарної мови і домінування оцінки над значенням, засвідчені, зокрема в праці Л. Масенко (Масенко, 2017, с. 25–32).

Прикметно, що лексему *партія* чимало разів вжито без означення *комуністична*. Ця загальна назва вже не потребує уточнень, бо партія більшовиків сприймається як єдина можлива, наділена унікальними властивостями і повноваженнями. Вона є найвищим моральним авторитетом і, за влучним висловлюванням Ф. Фюре, «покликана божественним чином здійснювати накреслення історії, має також виняткове і необмежене право панувати, принижувати власних ворогів і беззастережно виключати їх зі своїх лав» (Фюре, 2007, с. 186). Засуджуючи письменника, А. Хвиля об'єктивує свої оцінки через маніпулятивне узагальнення змісту суспільної думки (*всім відомий націоналістичний ухил Хвильового*) і прямо покликається на авторитет партії, настанови якої у тоталітарному дискурсі сприймаються як обов'язкові для виконання: *Партія ясно сказала свою думку про це у відомих червневих постановках ЦК КП(б)У. Партія сигналізувала небезпеку націоналістичних збочень Хвильового* (с. 25). Водночас, переповідаючи зміст роману, автор використовує висловлення, в яких цей особливий статус партії грубо порушено: *партія, робітничий клас – усе це штамп, усе це обмежені, недорозвинуті люди* (с. 8); *компартія боїться говорити правду масам, робить величезні розтрати, краде народні гроші* (с. 10). Замах на незаперечну у вимірах радянського тоталітаризму ідею про непомильність і абсолютну добродішність партії більшовиків нерідко експліковано і на поняттєвому, і на конотативному рівні дібраних лексем: *в поглядах Аглаї компартія виступає в ролі якогось то кретина* (с. 12); *Аглая вважає компартію за тупоголових дрібних міщан-середняків* (с. 15); *він (Хвильовий) оплював партію, соціалістичну Україну* (с. 22). Читачеві запропонована така інтерпретація поглядів М. Хвильового, де партія постає зневаженою і потрібні висновки видаються очевидними. Своєрідну святість партії, що є одним зі складників дискурсу радянського тоталітаризму і належить до пресупозиції висловлювань у його межах, експлікують також частки: *сама партія, то є організація лицемірів* (с. 6); *навіть сподіванки на компартію ні до чого не доведуть* (с. 25).

У статті А. Хвилі вже бачимо і традиційний для радянських текстів пізнішої доби символ Жовтня. Написання з великої літери акцентує особливу роль революції та символічне значення слова: *революційні гасла Жовтня* (с. 9–10); *в боях за Жовтень* (с. 28). Жовтень – це не лише образна назва революції, а й хронологічна межа, від якої починається нове суспільство (*саме сьогодні, після Жовтня, на десятому році* (с. 8);

ми відзначили десять роковини Жовтня (с. 26)). За спостереженнями Л. Масенко, у радянському дискурсі відлік часу починався від революції 1917 р., що супроводжувалося вилученням історичної пам'яті про здобутки попередніх поколінь, а в текстах 1930-х рр. розвиток усіх позитивних явищ починали від 1917 р. (Масенко, 2017, с. 20–21). Можемо констатувати, що міфологізація революції, зокрема, через ідеологізацію назви місяця, відбулася ще у 1920-х. Тоді ж відбулася й ідеологізація відліку часу та привласнення будь-яких культурних здобутків, що з'явилися після Жовтня: *кожна культура отримала повне право на своє існування в Жовтні 1917 р.* (с. 24).

Займенникова вербалізація ідеологічної єдності

Інструментом привласнення найрізноманітніших об'єктів і явищ, вербалізації характерного для тоталітаризму поділу світу на «своє» і «вороже» став займенниковий прикметник *наш*. Завдяки варіантності, властивій дійктичним одиницям, його присвійне значення часто стає у пригоді для творення потрібних сенсів у різних контекстах. Як і пролетарськими, нашими у статті названо різнотипні денотати. Вони пов'язані з нечітко окресленою, проте ідеологічно монолітною групою осіб, до якої належить і мовець, і читач, отже, й самі набувають ідеологічного забарвлення. У такий спосіб ідеологічно маркованими стають лексеми *будівництво, ворог, доба, життя, країна, кляса, крок, література, молодь, нестатки, партія, революція, суспільство, установка, час, шлях*. Деякі з них неодноразово повторено в тексті разом із означенням *наш*, наприклад: *наше суспільство, наша країна, наша партія*. Інколи назву ідеологічно привласненого об'єкта супроводжує й інше означення, що також має ідеологічний зміст (*наша соціалістична республіка, наші партійні ячейки, наші партійні й комсомольські ячейки, наша робітничо-селянська самостійність*) або ж посилює позитивну оцінку, додає експресивності (*наша могутня і героїчна робітничка кляса, наш бадьорий крок*). Як ідеологічно забарвлені сприймаються не лише назви соціальних груп і явищ, а й часових понять: *наш час, наша доба, наше сучасне*. Відбувається своєрідне привласнення часу, що виправдовує негативну оцінку будь-чого з ідеологічних позицій як застарілого та буржуазного або дає змогу приписати собі будь-які позитивні явища, що сталися після революції.

Особливу функцію виконує означення *наш* щодо лексеми *партія*. Це не лише ідеологічний орієнтир, а й інструмент інтимізації. Партію зображено як близьку кожному, що посилює неприйнятність виступів проти неї: *конденсує ненависть до кожної частини життя нашої партії* (с. 7); *М. Хвильовий фактично итурмує національну політику нашої партії* (с. 9).

У деяких фрагментах тексту частотність займенникових вербалізаторів специфічного для тоталітаризму концепту ідеологічної єдності є надзвичайно високою, наприклад: *Як би ми широко не розгорнули всі свої суспільні організації, як би ми не поставили питання про найбільше охоплення всіма суспільними організаціями населення нашої країни, ми повинні зазначити, що в країні нашій є люди, які з ворожими думками виступають проти наших ідей, проти нашого будівництва. Ми знаємо, що ці люди, виявляючи невелику кількісно й якісно силу, все ж таки перешкоджають нашому будівництву* (с. 11). Повторення *ми, наш* у різних формах протягом усієї статті постійно актуалізує ідеологічну єдність автора, читача та решти членів суспільства, акцентує прямий стосунок читача до обговорюваних проблем. Виникає загальна персональна тональність тексту – домінує *ми* ідеологічне.

Саме цій абстрактній ідеологічній єдності, яка охоплює всі частини життя, протиставлено чуже, отже, вороже: *чужі нам ідеї, ворожа нам кляса, ворожі нам сили, ворожа проти нашого суспільства ідеологія, наш ворог*. Виразником ворожого представлено М. Хвильового, який *попадає в лабету чужої нам ідеології* (с. 11).

Номінація ідеологічних супротивників

Лексема *ворог*, ужита більше ніж 10 разів, має нечітко окреслене поняттєве значення. Завдяки вживанню конструкції з однорідними членами вороги режиму стають і ворогами праці, отже, кожного члена суспільства: *В ці часи запеклої боротьби з ворогами пролетарської диктатури, з ворогами праці Карамазов зустрінувся з Ганною* (с. 6). Не лише минуле персонажів, а й реальність для пропагандиста сповнена ворогів, небезпечність яких акцентована образним зображенням, що впливає на емоції читача: *Так розставляє свої пазурі ворог, сподіваючись залізити в наше серце і обезкровити його* (с. 28). До ворогів зараховано націоналізм (*Хіба невідомо, що в соціалістичних республіках кожний націоналізм – це ворог звитяжного маршу революції?* (с. 19)); українську петлюрівську

емігрантщину (...ї на десятому році наші ворог – українська петлюрівська емігрантищина – не кидас надії на повернення буржуазної влади на Радянській Україні (с. 26)), М. Шаповала – громадського діяча, що для А. Хвилі є одним із ватажків емігрантищини (с. 26), петлюрівцем (с. 28), який дає директиви для української контрреволюції, а також Аглаю. Ця героїня роману, за словами партійного критика, «веде перед у “Вальдшнепах”» (с. 11) і саме вона отримала найбільше негативних характеристик.

Ім'я *Аглая* вжито у статті найчастіше з-поміж інших: 83 рази згадує його А. Хвиля, інколи занадто часто, повторюючи буквально через слово: *Аглая розумна. Аглая сильна. Аглая гарна, красномовна. Аглая тверда в своїх поглядах, як криця. Така Аглая у Хвильового* (с. 18). Переконання Аглаї схарактеризовано за допомогою політичного терміна *фашизм*. На час написання статті його активно використовувала радянська періодика для негативної оцінки різних закордонних політичних режимів і рухів. За спостереженнями М. Бистрова, який досліджував функціонування ідеологеми «фашизм» у російськомовній радянській публіцистиці 1920-х – початку 1950-х рр., відповідний термін уперше з'явився на сторінках «Правди» 1922 р. для позначення дій прибічників Б. Муссоліні. Згодом семантика терміна розширилась: «“Фашистським” міг бути названий будь-який режим, оголошений ворожим радянському, отже, будь-які противники комуністів» (Быстров, 2009, с. 15). Щодо «внутрішніх ворогів» його почали вживати з грудня 1934 р. – після вбивства С. Кірова, а до березня 1938 р. «фашизм» став найуживанішою негативною характеристикою в радянській пропаганді (Быстров, 2009, с. 17–21).

А. Хвиля використав термін «фашизм» для оцінки переконань своїх співгромадян, хай і висловлених вустах літературних персонажів, ще 1928 року. Він не просто описав героя роману за усталеними у тогочасній періодиці шаблонами. Заступник завідувача агітпропвідділу ЦК КП(б)У А. Хвиля належав до тих, хто вдосконалював інструментарій пропагандистів і творчо його застосовував. Прикметним є зауваження історика Н. Годун: «Хвиля використовував войовничу термінологію, яка згодом стала зразковою для органів цензури: “буржуазно-націоналістична теорія”, “українські фашисти”, “українські націоналістичні елементи”, “український націоналізм”» (Годун, 2006, с. 163). Уже вказавши, що Аглая є виразником «фашистських настроїв у наші часи» (с. 11) і «чужого нам погляду молоді української буржуазії» (с. 11), автор статті й надалі

намагається якнайчастіше актуалізувати стосунок героїні до ворога, фашизму. Ім'я *Аглая* більш як у третині вживань супроводжене ідеологічним ярликом, наприклад: *представник цієї нової буржуазії* (с. 13); *представник ворожої нам кляси* (с. 13); *представник нової молодії буржуазії, представник фашизму в нашій країні* (с. 14); *фашистка* (с. 15, 16, 17, 20, 25, 26); *молода фашистка* (с. 16); *представник войовничого українського фашизму* (с. 18), *войовник молодого українського фашизму* (с. 21) тощо. Зрідка цей персонаж позначений лише лексемою з ідеологічною конотацією, наприклад: *Чому саме скроні цього марксиста Хвильовий підставляє під плювки фашистки?* (с. 16). Через численні повтори вправно вчеплений партійним цензором ярлик закарбовується в пам'яті читача, навіть якщо останній критично налаштований до публікації. Глибоко у свідомість проникають і інші оцінки, експліковані через сполучувальні властивості лексем, ширший контекст їхнього вживання.

Українське у вимірах статті А. Хвилі

Із формального погляду, лексеми *Україна* та *український* у статті А. Хвилі не завжди вжито в негативному контексті. Скажімо, у IV (останній) частині статті, переказуючи зміст невідомого широкому загалу памфлету М. Хвильового «Україна чи Малоросія», А. Хвиля використовує такі поєднання: *шлях культурного розвитку України* (с. 22); *творення української комуністичної культури* (с. 22), *українська культура* (с. 22, с. 23), *русифікація українського народу* (с. 23), *відродження української культури* (с. 23). Поруч багато разів ужито й словосполучення *російська культура* (с. 22–23), згадано й *російський великодержавний шовінізм* (с. 23, 26). Останній, проте, подано як локальне явище, «що має корінням російську буржуазію» (с. 26), попри те, що російський імперський шовінізм був однією з визначальних рис радянської тоталітарної системи. Як зазначив Ф. Фюре, «формула Сталіна дозволяє їм (більшовикам. – Н. Я.) повернутися до традиційного шовінізму панівної нації, оскільки він тепер має вигляд вірності тоталітарній партії» (Фюре, 2007, с. 221).

Ідеї, висловлені М. Хвильовим у памфлеті «Україна чи Малоросія», були небезпечні для режиму. А. Хвиля не просто критикує їх, а дискредитує українську ідею, подаючи означення «український» на відповідному ідеологічному тлі. Частотність уживання поруч лексем *український* і *націоналізм, фашизм, фашист*, використаних не лише для характеристики Аглаї, сприяє виробленню стереотипу, придатного для маніпулювання

тим більше, що значення згаданих термінів вже доволі невизначене в часи написання статті й надалі розширюється, набуваючи все більшої експресивності.

Лише один раз натрапляємо на зближення в одному контексті лексем *російський* і *фашизм*, коли А. Хвиля тлумачить ідеї героїв роману: *На думку героїв Хвильового, питання стоїть: або за російський, або за український фашизм* (с. 19). Лише двічі поруч або недалеко одна від одної опиняються лексеми *російський* і *націоналізм*, коли автор статті коментує слова Аглаї (с. 17) та переказує висловлювання Карамазова (с. 19). Натомість численними є згадки українського націоналізму: *людина з світоглядом українського націоналізму* (с. 15); *апологетика українського націоналізму* (с. 15); *апологети українського націоналізму* (с. 21); *трактування українського націоналізму* (с. 25); *шлях українського націоналізму* (с. 26); *думка українського націоналізму* (с. 28). Лексеми *український*, *фашизм*, *націоналізм* поєднуються в один асоціативний ряд, взаємодіють, створюючи негативний образ українського: *Зрозуміла річ, що для українського фашиста в теперішніх умовах український націоналізм – прогресивне явище. Було б дивно, якби цей фашизм іншим гаслом спробував прикрити своє обличчя* (с. 19). Читачам статті, якими були саме українці, нав'язувався образ внутрішнього ворога, що хоче зруйнувати соціалістичну Україну і протистоїть інтернаціоналізму пролетарської влади: *...розпалити море націоналістичної боротьби й залізом і кров'ю повертати історію України на шлях фашизму* (с. 20). Через маніпулювання політичною термінологією у читача створювалося хибне враження про безальтернативність чинного режиму і реальність української націоналістичної фашистської загрози.

Висновки

Написана й оприлюднена в період становлення сталінського тоталітаризму стаття А. Хвилі демонструє властиві тогочасному дискурсу способи й засоби впливу на свідомість українців. Ідеологічно марковані лексеми *пролетаріат*, *пролетарський*, *націоналізм*, *фашизм* мають максимально абстрактні значення і виконують функції експресем із позитивною або негативною оцінкою. Лексема *партія* набула сакральних ознак, номінуючи втілення справедливості, непомильності та всесильності, на яке «зазіхнув» М. Хвильовий. Сакральним став і номен *Жовтень*, який позначав символічну хронологічну межу нової історичної доби. Особливе

значення для організації тексту має послідовна актуалізація ідеологічної єдності за допомогою займенникових одиниць *ми, наш*.

Як активний творець тоталітарного дискурсу А. Хвиля не лише повторював уже поширені в центральних газетах ідеологічні експресеми, а й збагатив їхні функції для розв'язання специфічних проблем, що поставали перед владою Кремля в Україні. Політичний термін *фашизм* використано для таврування внутрішніх ворогів – українців, що обстоювали право на національну ідентичність усупереч більшовицькій теорії інтернаціоналізму, що маскувала російський великодержавний шовінізм. Поширення тексту статті у вигляді окремої брошури одразу після її появи в журналі «Комуніст» викликано не так потребою пояснити широкому загалу ідеологічну хибність роману й памфлету М. Хвильового (невелика кількість читачів мала змогу побачити лише першу частину роману), як бажанням дискредитувати письменника і насадити ідеї, що сприяють зміцненню режиму. Завдяки ексклюзивному праву контролювати й створювати публічний дискурс такі партійні функціонери, як А. Хвиля, контролювали суспільну свідомість в Україні. Політичні опоненти могли виступати лише у ролі об'єкта критики або ж як автори покаєнних листів, що засвідчують правоту й могутність влади.

Метою наступних досліджень має стати вивчення впливу радянського тоталітаризму на суспільну свідомість українців через тексти рідною мовою у різні періоди його існування. Важливо встановити мовні механізми такого впливу і наслідки для життя сучасних українців.

Список використаної літератури

- Быстров, Н. П. (2009). *Идеологема «фашизм» в советской публицистике 1920-х – начала 1950-х гг.* (Дис. канд. філол. наук). Российский государственный гуманитарный университет, Москва.
- Васьків, М. (2009). «Вальдшнепи» Миколи Хвильового як фрагмент завершеного роману. Проблеми інтерпретації й інтертекстуального прочитання. *Слово і час*, 5, 24–38.
- Виговський, М. Ю. (2006). *Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.* (Дис. д-ра іст. наук). Інститут історії України НАН України, Київ.
- Годун, Н. (2006). Політична діяльність А. Хвилі в УСРР (1926–1936): функції і завдання головного цензора. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 15, 155–167.
- Даниленко, О. (2014). Рудименти тоталітарної мови в українських підручниках періоду незалежності. *Культура слова*, 81, 123–132.
- Дейк, Т. А. ван. (2013). *Дискурс і власть: Репрезентація домінування в мові і комунікації*. Москва: Книжний дом «Либроком».
- Ковалів, Ю. І. (1990). *Літературна дискусія 1925–1928 рр.* Київ.

- Коць, Т. О. (2019). *Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця XIX – початку XXI ст.: нормативно-аксіологічний аспект*. (Дис. д-ра філол. наук). Інститут української мови НАН України, Київ.
- Купина, Н. А. (1995). *Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции*. Екатеринбург, Пермь: Изд-во Уральского университета.
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».
- Ренчка, І. (2018). *Лексикон тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».
- Фюре, Ф. (2007). *Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті*. Київ: Дух і Літера.
- Хвильовий, М. (1990). *Твори у двох томах* (Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Pamфлети. Листи). Київ: Дніпро.
- Хвиля, А. (1954). Від ухилу у прірву. В *Від націонал-комунізму до українського антикомуністичного націоналізму* (А. Хвиля – «Від ухилу у прірву») (с. 6–29). США: ДОБРУС.
- Юренко, О. П. (2013). Хвиля Андрій Ананійович. В *Енциклопедія історії України, 10*. Київ: Наукова думка. Взято з http://www.history.org.ua/?termin=Khvyliya_A.

References

- Byistrov, N. P. (2009). *Ideologema “fashizm” v sovetskoj publitsistike 1920-h – nachala 1950-h gg.* [The ideological “fascism” in Soviet journalism of the 1920s - early 1950s.]. (PhD’s thesis). Russian State University for the Humanities, Moscow [in Russian].
- Danylenko, O. (2014). Rudymenty totalitarnoi movy v ukrainskykh pidruchnykakh periodu nezalezhnosti. [The rudiments of a totalitarian language in Ukrainian textbooks of the independence period]. *Kultura slova [Culture of the word]*, 81, 123–132 [in Ukrainian].
- Dijk, Teun A. van. (2013). *Diskurs i vlast: Rerezentatsiya dominirovaniya v yazyike i kommunikatsii.* [Discourse and Power: Representation of dominance in language and communication]. Moskva: Knizhnyiy dom “Librokom” [in Russian].
- Fiure, F. (2007). *Mynule odniiei iluzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti* [The Passing of an Illusion. The Idea of Communism in the Twentieth century]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Hodun, N. (2006). Politychna diialnist A. Khvyli v USSR (1926–1936): funktzii i zavdannia holovnoho tsenzora. [Political activity of A. Khvyli in the USSR (1926–1936): functions and tasks of the main censor]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches], 15, 155–167 [in Ukrainian].
- Khvyliia, A. (1954). Vid ukhylu u prirvu [From the slope – into the abyss]. In *Vid natsional-komunizmu do ukrainskoho antykomunistychnoho natsionalizmu* (A. Khvyliia – “Vid ukhylu u prirvu”) [From national communism to Ukrainian anti-communist nationalism (A. Khvyliia – “From the slope – into the abyss”)]. USA: DOBRUS [in Ukrainian].
- Khvylovyyi, M. (1990). *Tvory u dvoch tomakh* (T. 2: Povist. Opovidannia. Nezakincheni tvory. Narysy. Pamфлети. Lysty) [Works in two volumes. Vol. 2: Story. Work in progress. Essays. Pamphlets. Letters]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Kots, T. O. (2019). *Publitsystychnyi styl v ukrainskii literaturnii movi kintsia XIX – pochatku XXI st.: normatyvno-aksiolohichnyi aspekt* [The journalistic style in the Ukrainian literary language of the late 19th – early 21 centuries: normative-axiological aspect]. (PhD’s thesis). Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Kovaliv, Yu. (1990). *Literaturna dyskusiia 1925–1928 rr.* [Literary Discussion 1925–1928 years]. Kyiv [in Ukrainian].

- Kupina, N. A. (1995). *Totalitarnyyi yazyk: Slovar i rechevyie reaktsii* [Totalitarian Language: Vocabulary and Speech Reactions]. Ekaterinburg, Perm: Izd-vo Uralskogo universiteta [in Russian].
- Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu* [The language of Soviet totalitarianism]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “KLIO”» [in Ukrainian].
- Renchka, I. (2018). *Leksykon totalitaryzmu*. [The lexicon of totalitarianism]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “KLIO”» [in Ukrainian].
- Vaskiv, M. (2009). “Valdshnepy” Mykoly Khvylovoho yak frahment zavershenoho romanu. Problemy interpretatsii y intertekstualnoho prochytannia [Mykola Khvylovy’s Waldshnepe as a fragment of a completed novel. Problems of interpretation and intertextual reading]. *Slovo i chas* [Word and time], 5, 24–38 [in Ukrainian].
- Vyhovskiy, M.Yu. (2006). *Stanovlennia ta funktsionuvannia nomenklatury radianskoi systemy osvity v Ukraini 20–30-kh rr. XX st.* [Formation and functioning of the nomenclature of the Soviet education system in Ukraine 20 - 30 years of XX century]. (PhD’s thesis). Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Yurenko, O. P. (2013). Khvyliia Andrii Ananiiovych. In *Entsyklopedia istorii Ukrainy, 10* [Encyclopedia of Ukrainian history, 10]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Khvyliia_A [in Ukrainian].

Abstract

Natalia Yasakova

THE LANGUAGE OF TOTALITARIANISM IN THE MIRROR OF A SINGLE TEXT: ARTICLE BY ANDRII KHVYLIA “FROM THE SLOPE – INTO THE ABYSS”

Background. During the rule of the Soviet system, texts in Ukrainian appeared, which became a kind of expression of totalitarianism. Ideologemes forced through linguistic practices of the totalitarian era are still present in the public space of Ukraine, in particular because they were introduced and reproduced not only in Russian but also in Ukrainian.

Purpose. The purpose of this exploration is to analyze the article by Andrii Khvyliia “From the Slope – into the Abyss” as part of linguistic practices of Soviet totalitarianism.

Methods. A discursive approach allows us to establish the facts important for understanding linguistic embodiment of totalitarianism in Ukraine.

Results. Saturation of the text by lexemes *пролетаріат* (proletariat), *пролетарський* (proletarian) with different semantics erases the conceptual differences between the words they refer to. The lexeme *партія* (party) is often used without definition *комуністична* (communist). The Bolshevik Party is perceived as the only one possible, endowed with unique qualities and powers.

The article uses the symbol of October, which is traditional for the Soviet texts of later days. Repetition of *ми* (we), *наш* (our), in various forms, actualizes the ideological unity of the author, reader, and other members of the society. Through constant repetition of ideological labels, *ворог* (enemy), *націоналізм* (nationalism), *фашизм* (fascism), the reader remembers them. Appraisals, explicated through the context of use of words, get into the mind. The lexemes *український* (Ukrainian), *фашизм* (fascism), *націоналізм* (nationalism) are combined into a single associative array, creating the negative image of Ukrainian.

Discussion. The article by Andrii Khvyliya demonstrates ways and means of influencing social consciousness inherent in totalitarianism. Ideologically labeled lexemes *пролетаріат* (proletariat), *пролетарський* (proletarian), *націоналізм* (nationalism), *фашизм* (fascism) have abstract meanings and serve as an expressive function, expressing positive or negative appraisal. The lexemes *партія* (party), *Жовтень* (October) become sacred. Distribution of the text of the article in the form of a separate brochure is caused not only by the need to condemn M. Khvyliovyi, but also by the desire to plant ideas that contribute to strengthening of the regime.

The purpose of the subsequent surveys should be to study the influence of Soviet totalitarianism on the public consciousness of Ukrainians through texts in their native language in different periods of its existence.

Keywords: language of Soviet totalitarianism, totalitarian discourse, ideologically labeled vocabulary, Andrii Khvyliya, Mykola Khvyliovyi.

Матеріал надійшов 29.07.2019